

L'ESTUDI DE LA POESIA MESOPOTÀMICA A CATALUNYA DURANT ELS SEGLES XIX I XX¹

Jordi VIDAL
Universitat Autònoma de Barcelona

1. INTRODUCCIÓ

Els estudis d'assiriologia a Catalunya s'han desenvolupat de manera tardana i molt imperfecta en comparació amb altres països del nostre entorn. Les causes que expliquen aquest endarreriment ja s'han repetit mantes vegades: la manca d'interessos colonials a la regió del Pròxim Orient, el poc interès que generava l'estudi d'unes civilitzacions que es percebien com alienes i desvinculades de la realitat del país, la inestabilitat política (Vidal 2016a), i també, cal reconèixer-ho, un cert endarreriment cultural, com a mínim en determinats àmbits. En aquest sentit, quan al degà de l'arqueologia catalana, Pere Bosch Gimpera, se li preguntava per la necessitat de promoure els estudis sobre el Pròxim Orient Antic, sempre responia el mateix: primer caldria promoure l'estudi rigorós de la nostra pròpia història antiga. Només a partir d'aquí es podria pensar a dedicar esforços i recursos a quelcom tan «exòtic» com la història de l'antiga Mesopotàmia (Tarradell 1995).

En qualsevol cas, tots aquests factors expliquen que fins fa relativament pocs anys la presència de l'assiriologia a les nostres universitats hagi estat pràcticament nul·la. Només la creació de l'Institut del Pròxim Orient Antic de la Universitat de Barcelona el 1993 (Vidal 2016b), gràcies a la iniciativa i l'empenta del catedràtic de Llengua Hebrea Gregorio del Olmo Lete, ha permès disposar d'assignatures específiques sobre la matèria, així com d'una bona biblioteca especialitzada, la qual cosa ha facilitat l'aparició d'un número creixent

1. Aquest article s'ha escrit en el marc del projecte de recerca PID2020-114676GB-I00, finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación.

d'assiriòlegs de nivell internacional. Abans d'aquella data, tot el que trobem són esforços solitaris i benintencionats que van mirar de promoure, amb més o menys fortuna, l'interès per les antigues cultures de Mesopotàmia. Certament, alguns d'aquests esforços van ser notables, com el del P. Bonaventura Ubach, creador del Museu Bíblic de Montserrat, on es conserva la principal col·lecció de tauletes cuneïformes de la península Ibèrica (Márquez 2015). Tanmateix, aquella va ser una empresa que no va tenir la continuïtat desitjable i que no va servir per accelerar la implantació de l'assiriologia a Catalunya.

Aquesta petita introducció que acabem d'esbossar només pretén explicar perquè, durant més de cent anys, van ser tan pocs els autors catalans que s'interessaren per l'estudi de la poesia més antiga de la història de la humanitat.

2. UNS INICIS MODESTOS: JOSEP BRUNET I BELLET

Un dels primers autors catalans que va estudiar les antigues cultures del Pròxim Orient va ser l'industrial Josep Brunet i Bellet (Barcelona, 1818 - 1905) (Vidal 2012 i 2021). Certament, la seva formació no guardava cap relació amb l'orientalística antiga car va estudiar química, física, comerç i idiomes moderns (anglès i francès) a la Real Junta de Comerç de Catalunya, i humanitats al Seminari Conciliar de Barcelona. Un cop finalitzada la seva etapa de formació, es va convertir en un empresari de renom a la Barcelona de mitjans del segle XIX, gràcies a l'empresa tèxtil *Brunet y Serrat*, que fundà amb Josep Serrat i Borràs el 1851, i que destacà per haver introduït a la península Ibèrica la primera indústria mecànica de teixits de fil de lli (*La Vanguardia* 06.01.1892, p. 6).

Amb tot, al voltant dels seixanta-cinc anys es va retirar del negoci per dedicar-se de ple als estudis historicoarqueològics. Fou llavors quan, entre d'altres, publicà *Egipte, Assyria y Babilonia* (Barcelona 1885), la primera monografia en català sobre la història del Pròxim Orient Antic. Malgrat que allà Brunet abordava sobretot qüestions històriques, també va dedicar diversos apartats al comentari d'alguns

exemples de poesia mesopotàmica (Brunet 1885: 93 i s.). En termes generals, valorava especialment la tradició literària babilònica, que considerava escrita «en un estil noble y poétich», però que, deia ell, havia estat incapaç d'evolucionar al llarg dels segles («las generacions posteriors se contentaren en copiar eixos escrits en lloch de produhirne de nous»). Pel que fa al món assiri, els acusava d'una manca total d'originalitat pel fet d'apropriar-se sense complexos del corpus literari babilònic («Los Assyris han estat oportunament calificats “Los Romans de l'antigua Asia”»).

Però, més enllà d'aquestes valoracions genèriques, Brunet també va oferir als seus lectors la traducció i el comentari d'alguns passatges de les obres que més li havien cridat l'atenció. Així, va traduir diversos fragments de l'*Epopeia de Gilgamesh* (Brunet 1885: 101 i s.; 114 i s.; 118 i s.), els primers versos de l'*Enuma elish* (Brunet 1885: 103), la llegenda de Sargon (Brunet 1885: 104), les línies inicials del *Descens d'Ishtar a l'inframón* (Brunet 1885: 113), o el cant contra els set esperits malèfics (Brunet 1885: 126), entre d'altres. Òbviament, no es tractava de traduccions directes de l'accadi, llengua que desconeixia, sinó que es basava en traduccions modernes, sobretot angleses procedents de la sèrie *Records of the Past* i dels treballs de George Smith (1875 i 1880).

A banda de la seva obra publicada, al llegat documental de Brunet dipositat a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona hi trobem la traducció de les principals obres literàries mesopotàmiques conegudes en aquells moments. Es tracta de traduccions al català basades en els textos publicats a les dues sèries de *Records of the Past* (Vidal 2021). De fet, tant les traduccions publicades com les inèdites no tenen un veritable valor filològic o literari, sinó únicament historiogràfic, com a mostra d'un interès primerenc en l'antiga literatura mesopotàmica.

3. LA PRIMERA TRADUCCIÓ ACADÈMICA: JOAN ROVIRA ORLANDIS

Un cas ben diferent del de Brunet és el del jesuïta Joan Rovira Orlandis (Palma de Mallorca, 1877 - Tortosa, 1936) (Vidal 2014), autor

de la primera traducció al català de l'*Enuma elish* a partir de l'original accadi (Rovira 1925). De fet, aquesta traducció catalana era una versió lleugerament modificada d'una traducció castellana que havia publicat pocs anys abans (Rovira 1922). Si diem que Rovira és un cas ben diferent de Brunet és perquè ell sí que tenia una veritable formació com a orientalista, gràcies als seus estudis al Pontificio Istituto Biblico (PIB) de Roma. Allà, entre d'altres, va assistir a les classes de llengua accàdia impartides pel prestigiós assiriòleg alemany Anton Deimel durant el curs 1912-1913.

Rovira afirmava que la seva traducció castellana es basava en les edicions i traduccions de Zimmern (1895), Jensen (1890 i 1900), Delitzsch (1896), King (1902), Dhorme (1907) i Deimel (1912). De fet, Deimel va publicar el seu *Enuma elish* el mateix any que Rovira assistia a les seves classes. Sembla, doncs, plausible concloure que aquesta coincidència va influir d'alguna manera en el fet que Rovira, pocs anys després, decidís traduir l'obra.

Pel que fa a la traducció catalana, publicada tres anys després, Rovira va citar exactament els mateixos treballs que hem recollit abans. És a dir, no va tenir en compte les noves traduccions publicades per Ebeling (1921) i Langdon (1923). Aquest fet sembla indicar que, un cop va abandonar el PIB, ja no va poder, o no va voler, estar al cas de les darreres publicacions sobre la matèria, tot limitant-se a utilitzar els materials que havia conegut a les classes de Deimel.

Malgrat que Rovira només va estudiar llengua accàdia durant un any, les seves traduccions demostren un rigor metodològic notable. Així, per exemple, inclouen un extens aparat crític, amb més de 140 notes al peu, que utilitzava, entre d'altres, per aclarir el significat de determinades expressions o discutir la lectura d'alguns signes cuneïformes. Pel que fa a la interpretació de l'obra, Rovira, com era de preveure, estava sobretot interessat en els paral·lelismes entre l'*Enuma elish* i el relat de la creació recollit al llibre bíblic del Gènesi. Sobre aquesta qüestió va adoptar una perspectiva conservadora i apologetica. Així, assenyalava que més enllà d'algunes similituds formals, les diferències entre l'*Enuma elish* i el Gènesi eren profundes pel que fa a qüestions essencials com la idea de divinitat o l'acte mateix de la

creació. De fet, en aquest punt adoptava un llenguatge molt explícit i connotat, tot qualificant els déus babilònics com a «temorencs i covards» i concloent que «els babilonis no tenen el veritable concepte de Déu, ans bé el confonen amb la creatura» (Rovira 1925: 182). De fet, estava convençut que Moisès era l'autor del relat de la creació del Gènesi, i el considerava més antic que l'*Enuma elish*, el qual seria només una proposta desviada i politeista de l'original mosaic.

En qualsevol cas, la tasca assiriològica de Rovira va ser bastant breu, limitada als seus estudis sobre l'*Enuma elish*. L'autor fou assassinat el novembre de 1936 a Tortosa, en el transcurs de l'esclat revolucionari que seguí al fracàs del cop d'estat del 18 de juliol a Catalunya. Tanmateix, i malgrat la seva mort prematura, Rovira ja feia anys que havia abandonat els estudis cuneïformes en favor de la Cristologia, per la qual cosa podem considerar que va ser un assiriòleg malauradament fugaç.

4. DOS CASOS PARTICULARS: SALVADOR ESPRIU I JOAN FERRATÉ

En una entrevista amb la periodista argentina Lilian Goligorski, Salvador Espriu (Santa Coloma de Farners, 1913 - Barcelona, 1985) reconeixia explícitament que la seva vocació frustrada era l'orientalista antiga:

Pero en realidad, mi afición, casi diría mi vocación, es o ha sido el estudio de la historia, concretamente la historia antigua, la prehistoria y la parte arqueológica, la historia del Próximo Oriente. Yo he sido de una escuela que tuvo una gran resonancia y que la tiene todavía, la escuela del doctor Bosch Gimpera, que falleció en Méjico, y de sus continuadores y discípulos. Yo pertenezco a la segunda generación de ese discipulado (Reina 1995: 132)

De fet, l'interès d'Espriu pel món del Pròxim Orient Antic es despertà ja durant la infància i estava directament relacionat amb la lectura i l'estudi de la Bíblia, fins al punt que l'imaginari bíblic i la història

de l'antic Israel esdevingueren temes centrals de la seva obra literària (Delor 1994: XI; Pons 2013: 39 i seg.). Tanmateix, la mort del seu pare (fet que l'obligà a assumir la responsabilitat de mantenir econòmicament la mare i els seus dos germans) i l'exili del seu mestre Bosch Gimpera, li impediren tirar endavant la seva vocació orientalista (Vidal 2016c).

L'únic resultat escrit que ens queda de la voluntat del jove Espriu d'estudiar el món del Pròxim Orient Antic és el primer volum de la *Historia General: Tiempos Antiguos* (col·lecció «Manuales de iniciación») de l'editorial Apolo. Els autors de l'obra foren Espriu (responsable d'un total de 238 pàgines, corresponents als capítols de Prehistòria, Orient Antic i Grècia) (Espriu 1943) i Enric Bagué (autor de les 211 pàgines restants, dedicades a la història de l'Antiga Roma).

A priori, hom pensaria que, tenint en compte que Espriu va recórrer a elements de la mitologia babilònica en alguns dels seus treballs literaris (p. ex. *Les roques i el mar, el blau*) (Miralles 2013: 355), com a mínim una part de *Tiempos Antiguos* inclouria referències a les riquíssimes tradicions literàries de Mesopotàmia. La realitat, però, va ser molt diferent. El treball d'Espriu consistí gairebé exclusivament en una història política de l'antic Orient, d'acord amb el model de la *Cambridge Ancient History*. L'interès d'Espriu per l'activitat intel·lectual d'aquelles civilitzacions es limità a les línies que va dedicar a parlar de la invenció de l'escriptura i de l'alfabet. És evident que un estudi d'Espriu sobre, per exemple, l'*Epopeia de Gilgamesh* o l'*Enuma elish* hauria estat una molt bona notícia per a l'orientalista catalana, més que no pas el resum quasi rutinari d'història política que va realitzar. Malauradament, l'enfocament historiogràfic clàssic que va donar a *Tiempos Antiguos* no deixà espai per a aquest tipus d'anàlisi.

Per la seva part, Joan Ferraté (Reus, 1924 - Barcelona, 2003) a *Les Taules de Marduk* va publicar una traducció parcial i ben particular de l'*Enuma elish* (Ferraté 1970). Especialment interessant resulta el pròleg de l'obra, on l'autor al·ludia explícitament a la inexistència dels estudis assiriològics a Catalunya, una disciplina que en aquells moments, deia, estava monopolitzada pels països occidentals desen-

volupats: «[...] i a- / prèn-ne la llengua, / que jo no entenc (ho ha / fet ja més d'un / foll furibund / d'aquells del Nord)». Allà, a banda d'admetre el seu desconeixement de la llengua accàdia, també ens informava indirectament sobre la font que havia fet servir per confeir la seva pròpia versió: «no en sé pas més / que el que he après / a un llibre anglès / dels de Xicago». Amb aquests versos Ferraté probablement s'estava referint a una traducció de l'*Enuma elish* publicada a Chicago per l'assiriòleg nord-americà Alexander Heidel (1942), i de la qual va aparèixer la cinquena reimpressió el 1967, és a dir, pocs anys abans que Ferraté publicqués les seves *Taules de Marduk*.

Alguns comentaristes, com Carles Miralles, han destacat el valor poètic d'aquell volum, tot reconeixent que Ferraté va ser capaç d'estranyar-se de l'obra original alhora que va saber mantenir l'essència del text babilònic (Miralles 2005: 596). Per la seva banda, Rosa Cabré considerava, potser en un excés interpretatiu, que Ferraté s'havia servit de la mitologia babilònica per referir-se al·legòricament a la Guerra Civil Espanyola, a partir de les lluites entre les diferents generacions de déus mesopotàmics narrades a l'*Enuma elish* (Cabré 1972: 19). En qualsevol cas, sembla evident que les *Taules de Marduk* ha estat més valorat com a text poètic que no pas com a treball pròpiament assiriològic.

5. APUNTS FINALS: AGUSTÍ BARTRA I SEGIMON SERRALLONGA

Agustí Bartra (Barcelona, 1908 - Terrassa, 1982) ha estat definit encertadament com el prototipus d'exiliat catalanista i republicà que, acabada la guerra civil, va haver de fugir a Amèrica i guanyar-se la vida traduint al castellà textos per al mercat hispanoamericà (Bacardí 2015: 70). D'entre la gran quantitat de traduccions que publicà, a nosaltres ens interessa la seva versió castellana de l'*Epopeia de Gilgamesh*, amb pròleg d'un altre exiliat català il·lustre, el ja esmentat Bosch Gimpera (Bartra 1963). Segons reconeixia el mateix autor a la introducció, la seva traducció no es basava en el text accadi original, que li resultava del tot inaccessible, sinó en dues edicions en francès

(Contenau 1939) i anglès (Speiser 1950). En cap moment va justificar perquè havia escollit aquelles obres i no pas qualsevol altre.

Val a dir, però, que malgrat tractar-se d'una traducció indirecta, va ser una obra en general molt ben rebuda i amb un impacte notable, sobretot a Amèrica. Així, per exemple, és l'edició que va utilitzar Jorge Luis Borges per a la seva *Biblioteca Personal* (Ruiz 2012: 150). A més, l'assiriòleg mexicà Jorge Silva Castillo, autor de la que crec que és la primera traducció castellana de l'*Epopeia de Gilgamesh* a partir de l'accadi original, va reconèixer que durant anys havia fet servir la traducció de Bartra a les seves classes (Silva 2000: 34), el que significava un reconeixement explícit del valor que concedia a l'obra.

L'últim dels autors que esmentarem en aquest treball és el poeta Segimon Serrallonga (Torelló, 1930 - Badalona, 2002) i la seva obra *Versions de poesia antiga*, que incloïa, entre d'altres, traduccions de diferents poemes mesopotàmics (Serrallonga 2002). El cas de Serrallonga és una mica diferent dels que hem vist fins ara, per dos motius principals. D'una banda, tot i que de manera autodidàctica, l'autor s'havia ocupat de l'estudi de la llengua accàdia, fet que, a diferència de Ferraté o Bartra, li permetia accedir a les versions originals dels textos, tal com ha demostrat a vastament Jaume Coll (2021: 509 i s.). De l'altra, el seu interès no es va limitar a l'*Epopeia de Gilgamesh* o a l'*Enuma elish*, com era habitual, sinó que també va abordar traduccions d'altres poemes sumeris (*Planys de Ningal per la destrucció d'Ur*) i accadis (*Himne a Shamash*, del qual fins i tot reproduïx els primers versos en la llengua original), que fins aleshores havien estat negligits pels autors catalans interessats en aquesta literatura. A banda, Serrallonga va treballar sobre d'altres textos que, però, no va incloure a *Versions de poesia antiga* (el *Poema d'Atra-Hasis*, la *Teodicea Babilònica* i fragments de l'*Enuma elish*) (Coll 2021: 522 i s.), fet que confirma que el seu interès per la poesia mesopotàmica no va ser circumstancial, sinó molt més intens i constant que el de la resta d'autors que hem vist aquí. I és que Serrallonga estava convençut que la poesia mesopotàmica, malgrat la llunyania temporal, tenia un valor absolut car ja recollia els fonaments vitals de l'individu i de la col·lectivitat (Serrallonga 2002: 7).

6. CONCLUSIONS

El breu repàs que hem dut a terme en aquest treball ens ensenya que l'estudi de la poesia mesopotàmica (bàsicament l'*Epopeia de Gilgamesh* i l'*Enuma elish*) a Catalunya durant els segles XIX i XX va estar protagonitzat per tres tipus d'autors: erudits benintencionats (Brunet), poetes sense formació assiriològica específica (Espriu, Ferraté, Bartra; Serrallonga encaixa només parcialment en aquesta categoria), i franc tiradors aïllats, que no van saber, no van voler o no van poder endegar una tradició assiriològica catalana (Rovira). El fet que l'estudi de la poesia sumero-accàdia no trobés espai dins de l'àmbit universitari que li resulta propi és un indicador més del subdesenvolupament que els estudis assiriològics han arrossegat secularment a casa nostra pels motius que explicàvem a la introducció.

Val a dir, però, que Catalunya sí que va comptar amb un assiriòleg de prestigi internacional. Ens referim, és clar, a Miquel Civil (Sabadell, 1926 – Chicago, 2019), qui fou professor del prestigiós Oriental Institute de la Universitat de Chicago, i una de les principals autoritats mundials en els estudis de llengua sumèria (Feliu 2016). Malauradament, però, tot i que Civil va treballar molt sobre els textos literaris sumeris, mai no va publicar cap traducció o estudi d'aquells textos en llengua catalana.

Ha calgut esperar fins el segle XXI, i gràcies als treballs de Lluís Feliu i Adelina Millet, per poder disposar de bones traduccions i estudis acadèmics en la nostra llengua d'algunes de les obres més importants de la poesia mesopotàmica (p. ex. Feliu / Millet 2004, 2007 i 2022). Tant de bo que els seus esforços trobin continuïtat en les generacions futures.

BIBLIOGRAFIA

- BACARDÍ, Montserrat (2015). «Traduir en la terrible soledat catalana». *Revista de Filologia Romànica*, 32, p. 69-85.
- BARTRA, Agustí (1963). *La Epopeya de Gilgamesh*. México: Escuela Nacional de Antropología e Historia.

- BRUNET, Josep (1885). *Egipte, Assyria y Babilonia*. Barcelona: La Renai-xença.
- CABRÉ, Rosa (1972). «Joan Ferraté». *Revista del Centre de Lectura de Reus*, 234, p. 17-20.
- COLL, Jaume (2021). *Segimon Serrallonga Morer (1930-2002). Una biografia intel·lectual* (tesi doctoral). Vic: Universitat de Vic.
- CONTENAU, Georges (1939). *L'épopée de Gilgamesh, poème babylonien*. Paris: L'Artisan du Livre.
- DEIMEL, Anton (1912). *'Enuma Eliš' sive Epos Babylonium de creatione Mundi*. Romae: Sumptibus Pontificii Instituti Biblici.
- DELITZSCH, Friedrich (1896). *Das babylonische Welterschöpfungsepos*. Leipzig: S. Hirzel.
- DELOR, Rosa Maria (1994). «Introducció». Dins: Salvador Espriu, Israel. Obres completes. Edició crítica. Barcelona: Edicions 62, p. IX-LXXIX.
- DHORME, Édouard (1907). *Choix de textes religieux assyro-babyloniens*. Paris.
- EBELING, Erich (1921). *Das babylonische Welterschöpfungslied*. Breslau: Selbstverlag des Herausgebers.
- ESPRIU, Salvador (1943). «Prehistoria-Oriente-Grecia». Dins: Alberto Del Castillo (ed.), *Historia General. Tomo I: Tiempos Antiguos*. Barcelona: Editorial Apolo, p. 15-253.
- FELIU, Lluís; MILLET, Adelina (2004). *El Poema Babilònic de la Creació i altres cosmogonies menors*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2007). *El Poema de Gilgamesh*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- (2022). *Poema de Gilgamesh*. Barcelona: Adesiara.
- FELIU, Lluís (2016). «Miquel Civil. D'exiliat cultural a sumeròleg». *Afers*, 85, p. 631-663.
- FERRATÉ, Joan (1970). *Les Taules de Marduk i altres coses*. Barcelona: Proa.
- HEIDEL, Alexander (1942). *The Babylonian Genesis. The Story of the Creation*. Chicago: University of Chicago Press.
- JENSEN, Peter C. A. (1890). *Die Kosmologie der Babylonier*. Strassburg.
- (1900). *Assyrisch-babylonische Mythen und Epen*. Berlin: Keilinschriftl. Bibl.
- KING, Leonard W. (1902). *The Seven Tablets of Creation or the Babylo-*

- an and Assyrian Legends Concerning the Creation of the World and of Mankind*. London: Luzac.
- LANGDON, Stephen (1923). *The Babylonian Epic of Creation Restored from the recently recovered Tablets of Aššur*. Oxford: The Clarendon Press.
- MÀRQUEZ, Ignacio (2015). *La colección mesopotàmica del Museo de Montserrat*. Barcelona: Museu de Montserrat.
- MIRALLES, Carles (2005). «Joan Ferraté (1924-2003)». *Estudis romànics*, 27, p. 585-596.
- (2013). *Sobre Espriu*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- PONS, Agustí (2013). *Espriu, transparent. Biografia*. Barcelona: Proa.
- REINA, Francesc (1995). *Obres completes. Edició crítica. Salvador Espriu. Enquestes i entrevistes, II (1974-1985)*. Barcelona: Edicions 62.
- ROVIRA, Joan (1922). «Enuma Eliš o poema babilònic de la creació». *Anuario de la Universidad de Barcelona*, quinquenio de 1916-17 a 1920-21, p. 5-46.
- (1925). «Cosmogonies orientals comparades amb la Mosaica. Enuma Eliš o poema babilònic de la creació». *Analecta sacra tarraconensia*, 1, p. 177-224.
- RUIZ, José Francisco. (2012). «Agustí Bartra: Vida mexicana (americana) de un traductor». *Anuari Trilcat*, 2, p. 132-157.
- SERRALLONGA, Segimon (2002). *Versions de poesia antiga: Mesopotàmia, Egipte, Israel, Grècia, Roma, del segle xxx al segle i aC*. Barcelona: Edicions 62.
- SILVA, Jorge (2000). *Gilgamesh o la angustia por la muerte (poema babilonio)* (4ª ed.). México: El Colegio de México.
- SMITH, George (1875). *Assyrian discoveries. An account explorations and discoveries on the site of Nineveh, during 1873 and 1874*. New York: Scribner, Armstrong & co.
- (1880). *The Chaldean account of Genesis*. London: S. Low.
- SPEISER, Ephraim A. (1950). «The Epic of Gilgamesh». Dins: James B. Pritchard (ed.), *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*. Princeton: Princeton University Press, p. 73-99.
- TARRADELL, Miquel (1995). «L'escola Catalana d'Arqueologia i l'Orientalisme». *Nilus*, 4, p. 5-9.
- VIDAL, Jordi (2012). «Josep Brunet i Bellet y el origen del interès per la Asiriologia en Catalunya». *Aula Orientalis*, 30, 372-380.

- (2014). «El *Enūma eliš* y la guerra civil española. Aproximación a la figura de Joan Rovira Orlandis». *Aula Orientalis*, 32/2, p. 355-365.
 - (2016a). «L'orientalisme antic a Catalunya». *Afers, fulls de recerca i pensament*, 85, p. 605-630.
 - (2016b). *Historia del Instituto del Próximo Oriente Antiguo (1971-2012)*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
 - (2016c). «Salvador Espriu i l'orientalisme antic a Catalunya». *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 27, p. 359-385.
 - (2021). «El llegat orientalístic de Josep Brunet i Bellet a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona». Dins: Lluís Feliu; Adelina Millet; Jordi Vidal (eds.), “*Sentido de un empeño*”. *Homenatge a Gregorio del Olmo Lete*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 541-561.
- ZIMMERN, Heinrich (1895). «Babylonisches Schöpfungsepos». Dins: Hermann Gunkel (ed.), *Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, p. 401-407.